

سیمای وقفنامه در آب انبارهای

سرایان در خراسان جنوبی

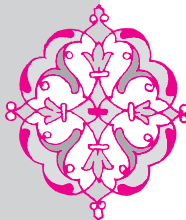
بهرام عنانی^۱
فخرالدین محمدیان^۲
خدیجه شریف کاظمی^۳

چکیده:

در مناطق کویری همواره عوامل طبیعی مانند کمبود منابع آبی از جمله رودخانه‌های دائمی، چشمه‌های طبیعی و زیرزمینی و دمای بالای محیط، موجب گردیده تا ساکنان این مناطق علاوه بر ارزش نهادن به این عنصر حیاتی، سیستم‌هایی را برای بهره‌برداری بهتر از آب به کار گیرند. برای این منظور، در منطقه سرایان واقع در استان خراسان جنوبی، آب انبارهای متعددی ساخته شده است. بسیاری از این سازه‌ها توسط اشخاصی به صورت وقف احداث شده‌اند. مضامین وقفنامه‌های آن‌ها که اغلب به صورت سنگ نوشته ظاهر شده‌اند علاوه بر معرفی بانیان بنا، توانسته تا حدودی مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوره را نیز بیان کند. این پژوهش سعی دارد با مطالعه و بررسی وقفنامه آب انبارها و حوض انبارهای منطقه سرایان، به کیفیت و چگونگی سنت وقف در فرهنگ این نواحی، از دوره صفوی تا زمان متأخر بپردازد. این تحقیق از نظر هدف بنیادی و با روش تاریخی-تحلیلی صورت پذیرفته است. همچنین روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی و کتابخانه‌ای است. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که در منطقه سرایان سنت وقف مختص به یک زمان خاص نبوده و این سنت به صورت یک فرایند در زندگی و فرهنگ مردم در جریان بوده است.

کلیدواژه‌ها:

آب انبار، وقف، وقفنامه، سرایان.

مقدمه

نظام وقف در تاریخ جوامع اسلامی نمونه‌ای از برنامه‌ریزی پایدار را در سستی کهن نشان می‌دهد. با مطالعه تاریخ این جوامع، مجموعه بناهایی را می‌توان یافت که به دلیل سنت وقف، پایداری طولانی‌تری از بناهای دیگر داشته‌اند و همچنان کاربری اولیه خود را ادامه می‌دهند. وقف در واقع ملک یا مالی است که از طرف مالک آن هرگز فروخته و یا به‌گرو گذاشته نشود و سود و بهره آن در راه خدا، موافق نظر واقف به مصارف خیر برسد. بیشتر این موقوفات به شیوه کتیبه‌های سنگی است که بیشترین اطلاعات را در رابطه با ساختار بنا در اختیار ما قرار می‌دهد. محدودیت و بحران منابع آبی در نواحی کویری ایران موجب شده که بسیاری از اهداف ساخت بناهای وقفی در راستای بهره‌برداری بهتر منابع آبی قرار گیرد. در واقع بانیان نیکوکار در دوره‌های اسلامی برای رفاه مردم، به اندازه توانایی خود در مناطق کم‌آب دست به ساخت آب‌انبارهای گوناگون

زدند. نیاز ضروری به آب‌انبارها به عنوان سیستم‌های آبرسانی در منطقه سرایان سبب احداث حدود پنجاه و هفت نمونه از این سازه‌ها شده است. اندیشه سنت وقف در یازده نمونه از این سازه‌ها با کتیبه‌های سنگی برجای مانده از آنان، خود گواه این مطلب است. که این خود بیانگر ارزش و اهمیت سنت وقف در فرهنگ و اندیشه ساکنان منطقه است. وقفنامه آب‌انبارها، اغلب به صورت سنگی و به‌طور معمول بر بالای سردر ورودی ایوان آب‌انبار و در محل رفت و آمد آن نصب می‌شدند و دربرگیرنده مسائلی همچون؛ زمان احداث بنا و نام سازنده بنا بوده است. این پژوهش بر آن است تا چگونگی تأثیر وقف را در توسعه و پایداری آب‌انبارهای منطقه سرایان بررسی نماید.

بررسی عناصر ساخت آب‌انبار در ایران

آب یکی از عناصر پرمنزله در نزد ایرانیان کهن به شمار می‌رفت. در

شهرهای ایران با نام‌هایی چون مرگک در ساوه «هود»، احتمالاً صورتی دیگر از حوض^۶ خوانده می‌شود.^۷ با توجه به مطالعات برخی محققین آب‌انبارها به دو گروه کلی عمومی و خصوصی تقسیم می‌شوند.^۸

آب‌انبارهای منطقه سرایان در استان خراسان جنوبی در پنج شاخصه مهم ساختاری آب‌انبارها همچون؛ مخزن، سردر، راه پله، پاشیر و بادگیر وجه اشتراک دارند. البته در بعضی از این سازه‌ها پاشیر به کار نرفته که این نوع را حوض انبار می‌نامند. تعدادی از آب‌انبارها نیز وجود دارند که فاقد بادگیر بوده و در قسمت پوشش بالای مخزن، منفذ و هواکشی جهت تهویه و جلوگیری از آلودگی آب تعبیه شده است. آب آب‌انبارها نیز از جوی یا قنات، چشمه و چاه تأمین می‌شدند.

اهمیت وقف و وقفنامه در ساخت آب‌انبارها

در قرآن کریم آیه‌ای به طور خاص درباره وقف وجود ندارد، اما می‌توان

بحث‌های نمادین، آب به عنوان نجات دهنده خوبی‌ها و نابود کننده بدی‌ها و همچنین نماد علم، حیات، پاکی و روشنی بیان شده است. در مسائل دینی، عنصری حیات بخش و ارزشمند است که نبایست آلوده گردد. همچنین باید افزود که آب در راه‌های کاروانی و بناهای میان راه جنبه حیاتی داشت. معماری آب‌انبار با گنبد و بادگیرهایش نه تنها سمبل آب، بلکه سمبل شهر و آبادی است. معماری شایان توجه آب‌انبارها به سبب ذخیره و بهره‌برداری از آب شکل گرفت و به دلیل نقش مهمی که آب در زندگی روزمره مردم داشت به صورت کانونی زنده برای محلات درآمده و بناهای مهم شهر از قبیل مسجد، حسینیه‌ها و بازار اطراف آن شکل گرفت.^۴ آب‌انبارهای خراسان در مناطقی مانند جام و تایباد، دارای مخازن پلکانی است که مصرف‌کننده از طریق این پلکان‌ها به آب دسترسی داشته است.^۵ در برخی نقاط چون بیرجند «انبار» حوض، برکه، مصنع، مصنعه و در دیگر

به آیات مربوط به احسان و انفاق و قرض الحسنه و تعاون و صدقه استدلال کرد.^۹ بررسی پیشینه وقف، به‌ویژه از طریق احادیث و روایات بر جای مانده از رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه هدی عَلَيْهِمُ السَّلَام نشانگر آن است که آنان اهتمام زیادی در گسترش وقف داشتند. به پیروی از این بزرگان، سنت وقف تداوم یافت و در اغلب دوره‌ها، شهرهای مهم مذهبی، سیاسی و اقتصادی شاهد ایجاد و گسترش وقف‌های بزرگ و با اهمیت بودند و در زمینه‌های مختلف از اثرات آن بهره‌مند شدند.^{۱۰}

ساختار آب‌انبار و وقف آن به عنوان یک سنت حسنه و وظیفه اجتماعی بود که توسط اغنیا و افرادی که دارای مکتب مالی بودند صورت می‌گرفت. آب‌انبارها توسط اهالی هر محلی اداره می‌شدند و از کسی مبلغی برای استفاده از آن گرفته نمی‌شد.^{۱۱} فرهنگ آب‌انبارسازی را می‌توان بهترین نمونه یک کار اجتماعی و همگانی دانست که همگان بنا بر وظیفه خود و بدون هیچ‌گونه چشم‌داشت مادی و تنها برای

رضای خدا و ثواب و آمرزش گناهان در آن سهیم می‌شدند. چراکه احداث آب‌انبار هزینه بسیاری را می‌طلبد و غالباً از اقدامات جمعی اهالی یک دهکده یا یک بنیاد خیریه است.^{۱۲}

واقفان و موضوعات به‌کار رفته در وقفنامه‌ها

برخی از واقفان صاحب منصب، از شهرت اجتماعی، سیاسی، اداری، مذهبی و نظامی برخوردار بودند و به نام آن‌ها در تاریخ اشاره شده است. اما آگاهی از شرایط و موقعیت اجتماعی اقشار مختلف مردم، از جمله افراد و خانواده‌های بانفوذ و صاحب‌نام و یا مالکان بزرگ محلی، که در وقف سهم بسزایی داشته‌اند، بسیار دشوار و یا غیرممکن می‌باشد. با توجه به موقعیت اجتماعی واقفان، انگیزه‌های متفاوتی برای انجام عمل وقف همچون، کسب ثواب اخروی، مقبولیت نزد عامه، یافتن اعتبار دنیوی و مصون نگه‌داشتن اموال از مصادره وجود داشته است.^{۱۳} مطالب نوشته شده بر روی

این وقفنامه‌ها، تاریخ وقف که گاه با اعداد و حروف و گاه به صورت رمزی در قالب شعر و بر اساس حروف ابجد است. گاهی نیز نام حجار و کاتب آن نیز ذکر می‌شود^{۱۴}. اهمیت این وقفنامه‌های سنگی بر دست‌نوشته‌های وقفی و منابع تاریخی به علت مقاومت‌شان بیش از هر ماده دیگری در طبیعت است و از زمان ایجاد تاکنون پابرجا مانده‌اند و چون شاهدی زنده، ناظر بر حوادث و رویدادهای تاریخی بوده‌اند و گذشت زمان و دیگر عوامل تخریبی کمتر به محتوا و مضمون آن‌ها آسیب رسانده است و مانند کتاب سنگی هستند که کامل‌کننده و گاه نفی‌کننده مطالب و رویدادهایی می‌باشند که در کتاب‌های تاریخی قدیم به آن اشاره شده است^{۱۵}.

شرح کتیبه‌های وقفی در آب‌انبارهای سرایان

۱. حوض انبار خاکی^{۱۶}

بنای حوض خاکی یکی از حوض‌انبارهای منحصر به فرد شهرستان سرایان است، چراکه دارای

سنگ‌های موقوفی در بناهای گوناگون دوره اسلامی، دربردارنده هدف واقف، دلیل وقف بنا، و تاریخ ساخت آن است. این نوشته‌ها به زبان فارسی و عربی نقر شده‌اند. این متن‌ها دربردارنده آیات قرآنی، احادیث و روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام و گاه مطالب تلفیقی فارسی و عربی و یا مطالبی فارسی به صورت شعر نوشته می‌شد. خطوط معمول در نگارش ثلث، نسخ و نستعلیق بود.

ابتدای وقفنامه با نام و صفات باری تعالی و گاه با آیه‌ای از آیات قرآنی نوشته می‌شد. سپس به نام واقف اشاره می‌نمود. موضوع دیگر این کتیبه‌ها به مکان یا بنای مشخصی که وقف بر آن صورت گرفته و درآمدهای حاصل از وقف در جاهایی که صرف هزینه می‌شد، می‌پرداخت. در برخی از وقفنامه‌ها نیز وظیفه متولی در ارتباط با نگهداری اموال وقفی و ممانعت از تغییر مفاد وقفنامه و کسب درآمد حاصل از وقف بود. مطالب پایانی این نوشته‌ها نیز، مربوط به تغییر وصیت

دو گنبد جداگانه بر روی منبع ذخیره آب می‌باشد. گنبد کوچک‌تر بر روی منبع جنوبی قرار دارد و نشانگر آن است که این گنبد قدیمی‌تر است. منبع بزرگ از قسمت شرقی دارای یک تنبوشه جهت هدایت آب به داخل می‌باشد. رج‌های پایین گنبد بزرگ نشان می‌دهد که این دو گنبد بر اساس نیاز در دو دوره احداث شده‌اند.

سردر این حوض انبار بلند و بین سردر تا شروع پلکان حدود یک متر است. سقف روی سردر نیز به صورت طاق آهنگ یا گهواره‌ای ساخته شده است. سقف راه‌پله از سردر جدا و پایین‌تر از آن ساخته شده است. فضای بین منبع و پلکان مسدود گردیده است و لوله کشی، مسیر دسترسی به آب را راحت‌تر کرده است. یک کتیبه سنگی در قسمت طاق بالای پاشیر قرار گرفته است. جنس این کتیبه از سنگ مرمر خاکستری و روش اجرای نگارش آن به صورت منقور و به خط نستعلیق است. شکل این لوح سنگی به صورت مستطیل و در قسمت فوقانی مثلثی

شکل است. متن کتیبه بدین مضمون است:

«وقف نمود آب‌انبار برات
غلامحسین عباس سنه ۱۲۴۰ یا ۱۳۴۰؟
که به علت تخریب کتیبه تاریخ به طور
دقیق قابل خواندن نیست.
موضوع کتیبه: وقف آب‌انبار توسط
فردی به نام غلامحسین عباس.»

تصویر شماره ۱- نمای ورودی حوض انبار
خاکی

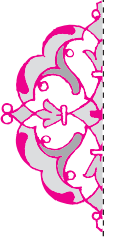
تصویر شماره ۲- کتیبه موقوفه سنگی
حوض انبار خاکی

۲. آب انبار کاروانسرا^{۱۷}

بزرگ‌ترین آب‌انبار یا به لهجه محلی همان حوض انبار منطقه سرایان آب‌انبار کاروانسرا است. این بنا که در جهت شرقی- غربی ایجاد گردیده، شامل سردر ورودی، راه‌پله، پاشیر و منبع ذخیره آب می‌باشد. سردر این آب‌انبار دارای تزئینات گچ‌بری از نوع کاربندی در زیر طاق است. دو طرف ایوان ورودی، دو سکو، احتمالاً جهت استراحت، ایجاد گردیده و یک طاق جناغی سردر ورودی را به دیوار کاروانسرا متصل کرده است. فضای روی راه‌پله نیز با طاق جناغی ایجاد گردیده و تا پاشیر ادامه پیدا می‌کند. از هنگام ورود به سردر تا انتهای قسمت پاشیر ۳۸ پله با آجرهایی به صورت عمودی و راسته، کار شده‌اند. پاشیر دارای سقف گنبدی می‌باشد. کف این بخش با آجر فرش شده است. در سال‌های اخیر فضای بین منبع و پاشیر را مسدود کرده و جهت دسترسی بهتر به آب از لوله‌کشی استفاده نموده‌اند. مصالح به کار رفته در ساخت بنا آجر و

ملات ساروج است. در فضای بیرونی پشت سردر ورودی، گنبدی بزرگ بر روی منبع قرار دارد. در ساقه گنبد در چهار جهت به فاصله‌های منظم چهار دریچه جهت تهویه ایجاد شده بود که بعدها مسدود شده‌اند. این بنا در حال حاضر مرمت و بازسازی شده و از طریق لوله‌کشی، آب آن را به بیرون منتقل کرده‌اند تا استفاده از آن برای عموم مردم مهیا باشد. کتیبه سنگی در ایوان ورودی آب‌انبار و زیر تزئینات کاربندی بنا جای گرفته است. جنس این کتیبه از سنگ مرمر سبز و روش اجرای نگارش آن به صورت حکاکی و جدول‌کشی میان نوشته‌ها، با متن عربی به خط نسخ و اشعار پارسی به خط نستعلیق است. شکل این لوح سنگی به صورت مستطیل و در داخل قابی از سنگ مرمر سفید قرار دارد. متن کتیبه بدین مضمون است:

«بسم الله الرحمن الرحيم، اما بعد حمدالله بنيتها قربه الی الله تعالی و خالصاً لمرضاته عندالله، ملا امیر التونی اطاعه لاشاره اخى الفاضل الكبير و

الکامل المحقق التحریر علاء الملک
المخاطب بفاضلخان تقب الله تعالی
عنه و الشرکه فی اخی دعواتی رب
اغفرلی و لآخی فی رحمتک انت ارحم
الراحمین، العبد الضعیف درگاه بقلم
الشریف»

این برکه که می‌دهد ز تسنیم سروش
زمزم شده از رشک زلالش مدهوش
تاریخ بناش زخرد جستم دوش
بر یاد حسین بن علی آب نوش

چون گشت پدید

بی گفت و شنید

از غیب رسید

(گو لعن یزید)

موضوع کتیبه: ابتدا نام خدا و
ستایش، و احداث آب‌انبار کاروانسرا
که به وسیله ملا امیر التونی و به اشاره
برادرش فاضل خان التونی که یکی از
فضلای دوره صفوی به‌شمار می‌رفت.
مولانا محمد زمان متخلص به یزدی
این رباعی را به‌عنوان تاریخ ساخت
بنا در نظر گرفته است. اگر عبارت
«گو لعن یزید» را بر اساس حروف
ابجد محاسبه نماییم سال ۱۰۷۸ قمری

استخراج می‌گردد.

تصویر شماره ۳- سردر ورودی آب‌انبار
کاروانسرا

تصویر شماره ۴- کتیبه ایوان ورودی آب‌انبار
کاروانسرا

۳. آب‌انبار آهنگران^{۱۸}

این اثر شامل یک آب‌انبار درون
شهری است. سردر این آب‌انبار را با
تعمیراتی که در سال‌های اخیر انجام
داده‌اند، به کلی تغییر داده و از سمت
شرق آن پلکانی را اضافه کرده‌اند.
علاوه بر این در این سال‌ها، بر روی
سردر این آب‌انبار، حیاطی احداث

به نام جمجمه از حاکمان دوره شاه سلیمان صفوی. با استناد به سنگ لوح موجود در بالای پلکان ورودی بنا، این آب انبار در زمان حکومت شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۶ ه.ق) ساخته شده است.

تصویر شماره ۵- گنبد آب انبار آهنگران

تصویر شماره ۶- کتیبه وقفی آب انبار آهنگران

شده است. گنبد این آب انبار، بر روی منبع مدور احداث گردیده که تقریباً آن را به صورت مخروطی شکل ایجاد کرده‌اند. این منبع نیز همانند سایر آب انبارهای مشابه، دارای تنبوشه و درپچه‌هایی جهت هدایت آب به درون منبع می‌باشد. آب انبار آهنگران دارای کتیبه‌ای در قسمت بالای طاق به سمت پاشیر است. جنس این کتیبه از سنگ خاکستری رنگ و روش اجرای نگارش آن به صورت حکاکی است. شکل این لوح سنگی به صورت مستطیل و در قسمت بالای آن مثلثی شکل است. متن کتیبه در حاشیه‌ای جدول‌کشی و بدون تزیین اجرا شده و بدین مضمون است:

«در ایام پادشاه جمجمه، ملائک سپاه شاه سلیمان الصفوی الموسوی بنا کرد، این بقعه خیر جناب مرحمت پناه حاجی حمزه خلف مرحمت پناه میرزا... محمد سرایانی سنه...»

موضوع وقف: احداث بنای آب انبار توسط فردی به نام حاج حمزه فرزند پناه میرزا از اهالی سرایان در زمان پادشاهی

۴. آب‌انبار بالا^{۱۹}

این آب‌انبار در میان خانه‌های نوساز شهر قرار دارد و حالتی مدرن به خود گرفته، اما همچنان به‌عنوان یک اثر و آب‌انبار قدیمی شناخته می‌شود. سردر آن کاملاً مرمت شده است و در سال‌های اخیر در قسمت بالای فضای راه‌پله، لوله‌کشی کرده و آب را به این بخش رسانده‌اند تا دسترسی به آب آسان‌تر باشد. در این آب‌انبار نیز همانند بسیاری از آثار مشابه، قسمت پاشیر به منبع را مسدود کرده‌اند. گنبد این اثر در پشت فضای پاشیر و در بین خانه‌های مسکونی قرار گرفته که تشخیص آن به دشواری ممکن است. این گنبد که بزرگ و مشابه سایر گنبد‌های موجود ساخته شده، در بین فضاهای مدرن گم شده، اما همچنان اصالت خود را حفظ نموده است. سردر این اثر دارای کتیبه‌ای سنگی است. به دلیل فرسایش شدید خواندن سنگ لوح ممکن نشد، اما با در نظر گرفتن مواردی مانند شباهت زیاد بنا از نظر طرح، نقشه و مصالح مورد استفاده با سایر نمونه‌های

موجود در سرایان می‌توان نتیجه گرفت که احتمالاً مربوط به دوران صفوی است. جنس این کتیبه از سنگ مرمر خاکستری و روش اجرای نگارش آن به صورت حکاکی است. شکل این لوح سنگی به صورت مستطیل است که در قسمت فوقانی مثلثی شکل است.

تصویر شماره ۷- گنبد آب‌انبار بالا

تصویر شماره ۸- سنگ لوح موجود آب‌انبار بالا

۵. حوض انبار غل احمدی^{۲۰}

این اثر شامل یک آب‌انبار با سردر بسیار بلندی است که حدود ۳۴۰ سانتی متر ارتفاع دارد. این سردر نسبت به بسیاری از آب‌انبارهای موجود در این منطقه، مرتفع‌تر ساخته شده است. طاق آن به شیوه جناغی ایجاد گردیده و به یک ایوان شباهت دارد. فضای بین راه‌پله و سردر نیز مسدود گردیده و در سال‌های اخیر تنها یک ورودی پنجره‌مانند ایجاد نموده‌اند. در زیر طاق این سردر یک کتیبه سنگی مشاهده می‌گردد. جنس این کتیبه از سنگ مرمر خاکستری و روش اجرای نگارش آن به صورت منقور و شکل این لوح سنگی به صورت مستطیلی است که در قسمت فوقانی مثلثی شکل است. متن این کتیبه با خط نسخ نوشته شده که به علت آسیب فراوان قابل خواندن نیست. اما با توجه به شکل لوح و در نظر گرفتن مواردی مانند شباهت بنا از نظر طرح، نقشه و مصالح مورد استفاده با سایر نمونه‌های موجود در سرایان می‌توان نتیجه گرفت که مربوط به اواخر دوران

صفوی است. گنبد این اثر بر روی منبع و برخلاف سایر آب‌انبارها به صورت یک طاق آهنگ ایجاد شده است. این طاق دارای دریچه‌هایی است که هنگام بارش باران باعث ورود آب به داخل منبع می‌شود.

تصویر شماره ۹- حوض غل احمدی

تصویر شماره ۱۰- سنگ لوح موجود در حوض غل احمدی

۶. حوض انبار رجب^{۲۱}

این حوض انبار مشابه سایر حوض‌های این منطقه با امتداد شرقی - غربی ساخته شده و گنبد این اثر که بر روی منبع مدور اجرا شده، دارای بادگیر بوده و با سیمان اندود گردیده است. سردر آن نیز رو به سمت شرق است. این سردر دقیقاً مشابه سردر حوض انبار غل احمدی بوده که با مسدود کردن فضای بین راه پله و سردر، آن را به شکل یک ایوان درآورده‌اند. این سردر با طاق جناغی ساخته شده است. سردر این حوض در پشت دارای طاق کم ارتفاعی است. در کنار این سردر و در سمت چپ سردر دیگری ساخته شده است که در بخش فوقانی این دیوار حایل دارای کتیبه‌ای مربوط به مرمت و تعمیر بنا در سال ۱۳۶۵ خورشیدی است. این لوح سنگی، از جنس مرمر خاکستری رنگ، روش اجرای نگارش آن به صورت منقور با خط نسخ در تزیین آیه و نستعلیق در متن فارسی است. شکل این لوح سنگی مستطیلی است. متن

کتیبه بدین مضمون است:

«شیعتی ما ان شربتم ما عذب
فاذکرونی
این حوض انبار در حدود صد سال،
پیش توسط مرحوم کربلایی اسماعیل
جوزانی ساخته شد و در سال ۱۳۶۵
توسط مرحوم حاج رجب جوزانی
تعمیر و مرمت گردید. التماس دعا»
موضوع کتیبه: با درخواست التماس
دعا از شیعیان، به وقف آب انبار توسط
آقای اسماعیل جوزانی در دوره قاجار
و تعمیر مجدد آن توسط آقای رجب
جوزانی در سال ۱۳۶۵، که به احتمال
این فرد از خاندان واقف است، اشاره
می‌شود.

تصویر شماره ۱۱ - نمای غربی حوض رجب

خاکستری رنگ وجود دارد که روش اجرای نگارش آن به صورت منقور و به خط نستعلیق است. متن کتیبه بدین شرح است:

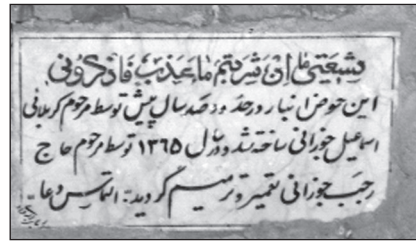
«هو الحی الذی لا یموت

در عصر پیروزی انقلاب اسلامی در سنه ۱۳۶۱ ش با همکاری اهالی روستای بغداده در دولت جمهوری به صاحبکاری شیخ اسماعیل وفایی افتتاح شده است».

موضوع کتیبه: بعد از ذکر صفت نامیرایی خداوند بزرگ، به آب انباری فعال اشاره می‌کند که در گذشته ساخته شده و توسط فردی به نام شیخ اسماعیل وفایی و با همکاری اهالی روستای بغداده مرمت شده و مورد استفاده مجدد واقع شده است.

تصویر شماره ۱۳- نمای آب انبار بغداده

تصویر شماره ۱۲- سنگ نوشته بنای حوض رجب

۷. آب انبار بغداده ۲۲

این اثر شامل یک آب انبار بزرگ تقریباً مشابه آب انبار بزرگ کاروانسرای سرایان است. آب انبار مذکور یک سردر بزرگ دارد که با طاق جناغی ایجاد گردیده است. سردر آن رو به جنوب ساخته شده، ولی منبع دقیقاً در پشت سردر قرار نگرفته، بلکه در شمال شرقی آن احداث شده است. پوشش درون سردر به شیوه آجرکاری از ابتدای ورودی شروع شده و تا قسمت پاشیر ادامه می‌یابد. قسمت پاشیر به پلکان چسبیده و در حال حاضر بین مخزن و پاشیر مسدود شده است و جهت دسترسی آسان، لوله کشی شده است. در ابتدای ورودی سردر، کتیبه‌ای سنگی مستطیل شکلی، از جنس مرمر

تصویر شماره ۱۴- کتیبه الحاقی آب‌انبار
بغداده

۸. آب‌انبار دوحصاران ۲۳

امتداد آب‌انبار دوحصاران در جهت شمالی - جنوبی بوده و سردر آن رو به شمال ساخته شده است. آب‌انبار مذکور شامل یک ایوان ورودی بزرگ است که با طاق جناغی ایجاد گردیده است. درون ایوان با طاق‌نماهای جناغی و آجرچینی خفته و راسته تزئین شده است. سردر ایوان با آجرچینی خفته و راسته تزئین شده است. درون ایوان نیز سکوهایی جهت استراحت و نشستن ایجاد گردیده است. پوشش داخلی ایوان متشکل از طاق و تویزه

بوده و جهت ایجاد گنبد از سه کنج در گوشه‌های ایوان استفاده کرده‌اند. درون طاق‌نمای میانی کتیبه‌ای سنگی از جنس مرمر خاکستری رنگ کار گذاشته شده که تاریخ ساخت بنا را نشان می‌دهد. روش اجرای نگارش آن به صورت حکاکی به خط نسخ است. شکل این لوح سنگی نیز مستطیلی است که در قسمت بالای آن مثلثی شکل است. این کتیبه در داخل قابی محراب مانند قرار گرفته است. کتیبه در حاشیه‌ای کادربندی اجرا شده و متن کامل سنگ لوح بدین شرح است:

«هوالحی الذی لایموت،

یاران در این گذرگاه

چون بگذرید ناگاه

از بهر من بخوانید

یک حمد و قُل هو الله

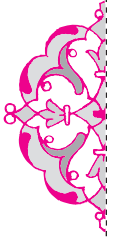
ساعی بانی حوض‌انبار محمدعلی

بیک ولد اصغرعلی بیک، سنه ۱۲۳۲هـ.»

موضوع کتیبه: با اشاره به صفت

نامیرایی خداوند، خواندن فاتحه‌ای

توسط مردم برای بانی بنا، تاریخ

کوچک‌تر، پلکان منتهی به شیر و مخزن، کنار هم ساخته شده و پاشیر از کنار به مخزن راه دارد. آب‌انبار بزرگ‌تر دارای کتیبه سنگی از جنس مرمر قرمز رنگ بوده و محرابی شکل است و در داخل قابی آجری قرار دارد. روش اجرای نگارش آن به صورت حکاکی در حاشیه‌ای جدول‌کشی به خط نسخ است. این کتیبه به خط محمد تونی است. بنا در سال‌های اخیر مرمت شده و سال مرمت آن در کتیبه‌ای جدید ذکر شده است. این کتیبه نیز از جنس سنگ مرمر سفید به شکل مستطیلی بوده و متن آن به خط نستعلیق است. این کتیبه در سردر ورودی ایوان و بالای کتیبه قدیمی قرار داده شده است. هر دو کتیبه فاقد تزیینات هستند.

متن کتیبه قدیمی بدین شرح است:
 «بسم الله الرحمن الرحيم، ایام دولة
 السلطان الاعظم و الخاقان المكرم
 سليمان الحسنی الصفوی بهادرخان
 خلد الله الملكی حاجی سلطان محمد
 این حوض تمام فرمود فی تاریخ ثمان
 و ثمانین تعد الالف»

ساخت بنا در سال ۱۲۳۲ و سازنده آن فردی به نام محمدعلی بیک فرزند اصغرعلی بیک است.

تصویر شماره ۱۵- آب‌انبار دو حصاران

تصویر شماره ۱۶- لوح سنگی آب‌انبار دو حصاران

۹. آب‌انبار کمالان^{۲۴}

دو آب‌انبار کمالان در جهت شرقی- غربی و در کنار هم ساخته شده‌اند. آب‌انبار بزرگ‌تر دارای ۳۹ پله بوده که پلکان عمود بر مخزن است و به پاشیر منتهی می‌شود. در آب‌انبار

موضوع کتیبه: با ذکر نام خدا و اشاره به ساخت آب‌انبار در سال ۱۰۸۸ هجری قمری در زمان سلطنت سلیمان صفوی به دست شخصی به نام حاج سلطان محمد.

متن کتیبه جدید بدین شرح است:
«بسم الله الرحمن الرحيم، در تاریخ ۱۳۶۴/۲/۷ شمسی این حوض انبار به کمک اهالی آیسک و بسعی سالار عباس میربلوک و محمدرضا برازنده تعمیر گردید».

موضوع متن: تعمیر بنا در جهت استفاده مجدد از آب شرب آن در سال ۱۳۶۴ خورشیدی، با تلاش دو خیر به نام‌های عباس میربلوک و محمدرضا برازنده و اهالی روستای آیسک.

تصویر شماره ۱۸- دو کتیبه سنگی جدید و قدیم در سردر ورودی حوض انبار کمالان

۱۰. حوض انبار عبدالعلی^{۲۵}

حوض انبار عبدالعلی امتداد شرقی- غربی ساخته شده و جهت سردر آن شرقی است. سردر ورودی،

تصویر شماره ۱۷- نمای سردر ورودی حوض انبار کمالان

این کتیبه مستطیلی با گوشه‌هایی گرد شده و در قابی فرو رفته است. روش اجرای نگارش بر روی آن حکاکی و خط به کار رفته نسخ می‌باشد. موضوع کتیبه: اشاره به ساخت بنای حوض در سال ۱۲۳۱ هجری قمری.

تصویر شماره ۱۹ - نمای جنوبی سردر حوض انبار عبدالعلی

تصویر شماره ۲۰ - کتیبه حوض انبار عبدالعلی

پلکان و سقف روی آن به طور کلی با سیمان اندود شده است. این پوشش به وسیله آجرهای مستطیلی جدید ایجاد گردیده است. گنبد این حوض، در پشت سردر و بر روی منبع اجرا شده و با پوشش گلی اندود شده است. نکته قابل توجه این که این حوض دارای کتیبه‌ای سنگی خاکستری رنگ بوده که در پیشانی ایوان آن نصب شده است. مضمون کتیبه ناخوانا بوده و نیاز به مطالعه بیشتری دارد اما تاریخ آن تا حدودی قابل خواندن است، هر چند به علت آسیب، عدد مورد نظر نیز مورد شک و تردید است. تاریخ موجود بر روی کتیبه احتمالاً بدین صورت است: بسال ۱۲۳۱. به نظر می‌رسد تاریخ مورد نظر مربوط به سال هجری قمری باشد. البته هیچ اشاره‌ای در این کتیبه بدان نشده است، اما این کتیبه با توجه به کتیبه‌های مشابه در این منطقه که در آب‌انبارهای مختلف به کار رفته و تاریخ هجری در آن نگاشته شده، قابل تأیید است. این آب‌انبار در حال حاضر پر از آب و قابل استفاده است. شکل

۱۱. حوض مادر میرزا اسحاق^{۲۶}

این اثر شامل یک آب‌انبار مانند سایر آب‌انبارهای شهرستان سرایان است که در سال‌های اخیر مرمت و بازسازی شده است. این بنا در امتداد شمالی- جنوبی ساخته شده و سردر آن به سمت شمال است. قسمت راه‌پله به سمت منبع مسدود شده و به شکل یک ایوان درآمده است. سردر آن با طاق جناغی رومی ساخته شده است. درون سردر کتیبه‌ای متفاوت با سایر بناهای کتیبه‌دار، از جنس گچ و با روش منقور حک گردیده است. شکل این کتیبه مستطیلی و در قسمت فوقانی مثلثی کنگره‌دار و در قابی فرو رفته است. خط به کار رفته در این کتیبه از نوع نسخ است. متن کتیبه بدین شرح است:

«خرداد ۱۳۱۸، این بقعه خیر ساخته شد بسعی زوجه حاجی میرزا بانی ابراهیم صناعی»

موضوع کتیبه: بانی این حوض فردی به نام ابراهیم صناعی بوده که با تلاش همسر ایشان در تاریخ ۱۳۱۸ ساخته

شده است. با توجه به نوع کتیبه، به نظر می‌رسد منظور سال ۱۳۱۸ خورشیدی است. نام این حوض با عنوان مادر میرزا اسحاق عنوان شده که به احتمال همان زوجه حاجی میرزا است.

تصویر شماره ۲۱- نمای شرقی حوض مادر اسحاق

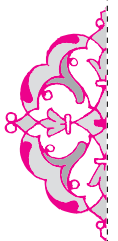

تصویر شماره ۲۲- کتیبه حوض مادر اسحاق

نتیجه‌گیری

آب‌انبار و حوض‌انبارهای منطقه سرایان که تاریخ آن‌ها از دوره صفوی تا زمان معاصر بوده بیانگر این نکته است که سنت وقف مختص به یک دوره خاص نبوده و از گذشته تا حال این سنت در فرهنگ و زندگی مردمان منطقه جریان داشته است. شرایط آب و هوایی سبب شده که بسیاری از این سازه‌ها امروزه نه تنها مورد استفاده اهالی منطقه می‌باشند بلکه در مصارف کشاورزی نیز مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند. وقفنامه‌های این آب‌انبارها به صورت کتیبه‌ای بر روی سنگ‌های مرمرین نگاشته و معمولاً در سردر ورودی بنا نصب می‌شود. البته در یک نمونه از این وقفنامه‌ها، نوشته بر روی گچ حکاکی شده است. این وقفنامه که متعلق به یک بانو است بیانگر این نکته است که سنت وقف در سرایان تنها مختص به مردان نبوده و زنان نیز در زمینه‌ها و عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی از جمله امر وقف حضور و مشارکت داشته‌اند. مضامین وقفنامه‌ها

معمولاً به گونه‌ای است که در ابتدا نام خدا، سپس آیه، روایت و یا شعری در ارتباط با سنت حسنه وقف نگارش شده و در مواقعی نیز به واقعه عاشورا اشاره داشته است. سپس در انتهای کتیبه نام بانی بنا به همراه تاریخ ساخت آن ذکر می‌شود. همچنین بسیاری از آب‌انبارهای گذشته در دوره‌های معاصر، توسط بانیان دیگری مجدداً مورد بازسازی و بهره‌برداری قرار گرفته‌اند که این خود دلیل روشنی بر اهمیت و حقیقت ماندگار وقف در جامعه اسلامی ایران است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. دانش‌آموخته کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان
۲. دانش‌آموخته کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان
۳. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان
۴. آب در معماری ایرانی، ص ۸۹
۵. سیری در معماری آب‌انبارهای یزد، ص ۴
۶. عنوان حوض‌انبار در مناطق خور و بیابانک اطلاق شده است
۷. آب‌انبار یادگاری از یاد رفته، ص ۳۴
۸. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۱۶
۹. وقف در قرآن، ص ۱۷
۱۰. موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه با استناد به وقفنامه، ص ۴۲
۱۱. رمز و رازهای آب‌انبارهای کاشان، ص ۱۸۷
۱۲. بررسی وقف و نیکوکاری در آب‌انبارهای ایران، ص ۷۵
۱۳. موقعیت و اجتماعی واقفان در عصر صفویه با استناد به وقفنامه، ص ۵۸
۱۴. وقفنامه در فرهنگ مردم یزد به استناد کتیبه‌های سنگی، صص ۸۴-۸۶
۱۵. همان، ص ۷۸
۱۶. این حوض‌انبار در بخش آیسک سرایان و در فاصله ۷/۹ کیلومتری جنوب غرب شهر و ۱/۵ کیلومتری جنوب روستای مخل آباد قرار دارد. بنای اصلی متعلق به قرون ۸ و ۹ هجری است.
۱۷. این آب‌انبار در بخش آیسک و درون شهرستان سرایان قرار دارد.
۱۸. این اثر داخل بافت مسکونی شهر سرایان و درون یک کوچه واقع گردیده است.
۱۹. این اثر درون بافت مسکونی و تجاری شهر سرایان و در حاشیه خیابان امام، درون کوچه، واقع گردیده و متعلق به دوره صفوی است.
۲۰. این اثر در میان زمین‌های کشاورزی و در فاصله ۹۰۰ متری جنوب موتور پمپ رنگریزی واقع شده و متعلق به دوره متأخر اسلامی است.
۲۱. این اثر در فاصله ۱۰۰ متری شمال موتور پمپ رنگریزی و در سمت چپ جاده قدیم بستاق، که در حال حاضر به مجتمع دامداری می‌رود، واقع گردیده است.
۲۲. این اثر درون بافت مسکونی روستای بغداده و در فاصله ۱۴/۲ کیلومتری جنوب شهر آیسک، واقع گردیده و متعلق به دوره صفوی است.
۲۳. این آب‌انبار بزرگ درون روستای دوحصاران و در میان ویرانه‌های خانه‌های مسکونی، قرار گرفته و

منابع:

۱. مقاله «وقف در فرهنگ مردم یزد به استناد کتیبه‌های سنگی»، فاطمه دانش‌یزدی، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، شماره ۱۴، صص ۷۷-۱۰۱، ۱۳۸۷.
 ۲. مقاله «وقف در قرآن»، مرتضی رحیمی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۵، صص ۱۴-۲۷، ۱۳۸۳.
 ۳. مقاله «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقفنامه‌ها»، مهناز رحیمی فر و سعید اف عبدالقاهر، فصلنامه پژوهشی تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۲، صص ۴۱-۷۰، ۱۳۹۲.
 ۴. اوقاف، علی‌اکبر شهابی، ایرانشهر، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، تهران، ۱۳۴۲.
 ۵. مقاله «رمز و رازهای آب‌انبارهای کاشان»، سعید عطارها، فصلنامه فرهنگ مردم، شماره ۱۹ و ۲۰، صص ۱۸۰-۱۸۹، ۱۳۸۴.
 ۶. مقاله «آب در معماری ایرانی»، هدی علم‌الهدی و سعید عطارها، مجله کتاب ماه هنر، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۸۴-۹۱، ۱۳۸۲.
 ۷. گزارش بررسی باستان‌شناسی شهرستان سرایان، بهرام عنانی، چاپ نشده، آرشیو اسناد سازمان میراث فرهنگی،
- متعلق به دوره متأخر اسلامی است.
 ۲۴. این اثر درون شهر آیسک، کوچه مدرسه شهید اسماعیل واقع گردیده است.
 ۲۵. این اثر در میان زمین‌های کشاورزی در فاصله ۴/۵ کیلومتری جنوب شهر آیسک واقع گردیده است.
 ۲۶. این اثر در فاصله ۹ کیلومتری جنوب شهر سرایان به سمت سه قلعه در سمت چپ جاده و در جوار زمین‌های کشاورزی واقع و متعلق به دوره متأخر اسلامی است.

- صنایع دستی و گردشگری استان
خراسان جنوبی، ۱۳۹۱.
۸. آب‌انبار یادگاری از یاد رفته، حسین
فرخیار، نشر حلم، قم، ۱۳۸۶.
۹. معماری ایران در دوره اسلامی، محمد
یوسف کیانی، نشر سمت، تهران،
۱۳۸۷.
۱۰. مقاله «بررسی وقف و نیکوکاری در
آب‌انبارهای ایران»، حسین مسرت،
فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره
۶۳، صص ۶۰-۷۶، ۱۳۸۷.
۱۱. سیری در معماری آب‌انبارهای
یزد، غلامحسین معماریان، انتشارات
سروش دانش، تهران، ۱۳۹۰.